

FILOZOFIE A JEJÍ DĚJINY

MILOŠ DOKULIL

ŽIVÝ PRAMEN „ČESKÉ FILOSOFICKÉ REFLEXE“?!**1. Výchozí výhrady a rizika**

Filosofická reflexe se prezentuje především v textech. I texty jsou „fakta“. Fakta jsou ovšem jistou konstrukcí; toho, co bylo nějak – možná mlhavě – dáno a následně slovy fixováno. Přitom původně jen pro vlastní čas jeho autora. Heuristika a hermeneutika se stávají součiniteli práce nad textem vždy znovu, tedy v konfrontaci s nečekanými adresáty následné doby. Sám předmět „filosofie“ nezůstal staticky týž. Už nadpisem byla vytčena otázka možné národní specifičnosti v tomto oboru.² Ve druhé polovině 20. století v ČSR a ČSSR bylo české i slovenské „filosofické myšlení“ vymezeno „marxistickými šraňky“, i když mnozí na tomto poli tehdy působící hledali svou škvíru, jak ještě zůstat na „filosofické stezce“, a přitom mimo ta běžně tehdy papouškovaná dogmata.³ Že v posledních letech jako obor filosofie přestala být obecně vnímána jako něčím „specifická“, dokládá běžně vágně prezentovaná „filosofická dimenze“ čehokoliv (třeba stánkového prodeje nebo hodu na koš). – V dalším textu tu chci uvést spíše pár vzpomínek než pohled historika filosofie na filosofii.

2. Bodejť by tu pořád nebylo to lákadlo pro „nastupující mládí“!

V raném mládí – s nemalou řadou různých možných podnětů – „filosofie“⁴ je jedním z těch proslulých „hadů z ráje“, které zrovna mladé lidi při vhodné

¹ Již přívlastky fungují jako výchozí implantáty explanace. U „sofos“ ctím pravopisem tradici. Uvozovky naznačují mj. potenciálně problematickou sémantiku. Čím může být, nebo dokonce je nějaká filosofie „česká“? Text jsem nelítostně krátil. Jeho strukturu jsem ponechal.

² „Český bratr“ Komenský proslul až svou činností v zahraničí. Husserl je sice „naš rodák“, ale psal německy. Rodiště k začlenění do „národní“ tradice nestačí.

³ Stačil na to únik do analýzy dřívějšího českého myšlení nebo do pokusu inspirovat se soudobou vědou k jejímu komentáři?

⁴ Neberu v úvahu základní rozlišení na větev spekulativní a analytickou; nehledě na možný meta-obor obou, jejich kritické dějiny.

motivaci dokážou sugestivně přitahovat. Když člověk dospívá, *klade si nemalou spoustu otázek, k jejichž zodpovězení nemusí mít nutně podmínky*. „Filosofie“ jaksi bez zábran nabízí ty odpovědi „nějak“ dát; ať už je tazatel disponován k formulaci otázek nebo k chápání případných odpovědí jakkoliv. Může být důležité, že moje generace začala svou školní docházku ještě za tzv. „První republiky“, prožila Protektorát a nebyla hned po válce dost zralá ani občansky, ani „obecně lidsky“, i když tehdy nakonec „maturovala“.

3. Vlastní léta učednická jako ilustrace jistých časů

Jako rodilý Brňák jsem se rozhodl, že budu dále studovat v Praze. Překvapovalo mě, že učivo na fakultách se nepřizpůsobovalo nabídkou přednášek každý rok prvnímu ročníku, nýbrž každý profesor nějak navazoval tam, kde předchozí rok přestal. Někteří na FF UK jen četli své nějak rukou psané texty, dokonce i v proseminárních cvičeních, jež měla vést k samostatné práci studentů. U prof. J. B. Kozáka jsem měl štěstí, že jsem mohl zažít jeho víceletý cyklus dějin filosofie od začátku. Kurs⁵ byl vyhlášen jako „Výklady k dějinám filosofie starověké a středověké“.⁶ Při přednášení popocházel po stupínku, občas ho přepadl u oka tik. Prof. Kozák ve svých přednáškách budil přesvědčivý dojem, že chce vykřesat z těch starých filosofemat látku k soudobému přemýšlení a k možné konfrontaci s otázkami z poloviny 20. století.⁷ Přednášky prof. Josefa Krále se mi nejevily tak přitažlivé. Jako kdyby byly spoutány jistým formalismem. Významnou kapitolou v rámci jednoho jeho cyklu bylo také třídění věd. Kupodivu jako kdyby bylo možné ještě málem v polovině 20. století roztřídit jednotlivé vědní disciplíny tak, jak se to začalo dělat ještě v 19., pořád ještě nemálo jen klasifikujícím století. Nějaké „čistokrevné“ marxistické dějiny filosofie se nejdřív nepřednášely; prof. Ladislav Rieger přednášel o „dialektickém materialismu ve vědách přírodních“ a svou akademickou kariéru začínal pozdější profesor Jindřich Zelený svými „Základy dialektického materialismu“.

O deset let později jsem se ucházel o externí aspiranturu v oboru dějin filosofie na FF Masarykovy univerzity (tehdy ještě nepřejmenované na Univerzitu J. E. Purkyně). Mým školitelem se stal prof. Josef Macháček. Když jsem si měl zvolit téma příští kandidátské práce, k mému nemalému překvapení mi prof. Macháček nejdřív navrhl, abych se zabýval „filosofickou problematikou“ sdružování naší vesnice. (Bylo to před koncem „padesátých let“. Myslel to jako „lakmus“?) Nakonec jsem se směl zabývat britským empirismem. Pro přece jen měnící se klima doby je příznačné, že tehdejší svou práci jsem se dostal do kon-

⁵ Prof. Kozák byl také „pátečník“; byl jedním z kroužku vybraných hostí, které sdružoval před válkou Karel Čapek. (Psaním „kurs“ tím kořeny normy.)

⁶ Podobný cyklus také tehdy vypsál prof. Karel Svoboda.

⁷ Měl bych uvést, že na směr svého vysokoškolského studia jsem byl „nažhaven“ tím, že naše gymnaziální profesorka Holubcová mi ze své domácí knihovny půjčovala knihy, mezi nimiž nechyběly tituly přímo od prof. Kozáka!

taktu s takovými osobnostmi, jakými byla prof. Jiřina Otáhalová-Popelová, dr. Robert Kalivoda nebo dr. Pavel Kovály.⁸ – Práci o Johnu Lockovi jsem na FÚ AV ČSSR obhájil, jenže to automaticky neznamenovalo, že takto získám uplatnění přímo v oboru. Měl jsem působit jako lektor marxistické filosofie. Nakonec se mi podařilo uchytit se jako učitel logiky. V době tzv. Pražského jara jsem přeložil Lockův *Esej*⁹ a nato začal psát traktát o dějinách filosofie. Byl to analyticko-kritický text, který po srpnových událostech roku 1968 (stejně tak jako ten citovaný překlad) neměl už právo vyjít, i když text byl ještě vysázen.¹⁰ Nechci bolestínsky poukazovat na „nepřízeň osudu“. Doufám, že jiní si určitě blíže všimnou v těch rozmanitě rozvílených dobách třeba působení Karla Kosíka, Milana Machovce,¹¹ Milana Sobotky,¹² Milana Mráze nebo Josefa Zumra. O tom, že jiní povolaneji zaregistrují brněnskou filosofii zmíněné doby, nepochybuji. Jakýkoliv pokus vyjmenovávat už nějak zároveň kvalifikuje; politováníhodným způsobem ty, kteří zrovna zmíněni nebyli. Ten nevděčný úkol vzal na sebe právě Jiří Gabriel jako hlavní redaktor pozoruhodného *Slovníku českých filozofů*. Snad jsem naznačil aspoň nemálo rozpačité a jen problematicky „plodné“ vlastní začátky, abych mohl navázat obecnějšími závěry k filosofii, zvláště k té české.

4. Druhé letmé ohlédnutí za léty 1948–1989

Padla tu zmínka o tom, že jen menšina filozofů mezi lety 1948–1989 hledala skuliny k přímým filosoficky relevantním podnětům třeba u českých „revolučních demokratů“ nebo v „českém pozitivismu“ (nebudu-li šilhat po širších souvislostech, jako byla – výjimečně – třeba antika nebo německá klasická filosofie, anebo Kalivodova *Husitská ideologie*). Přimo na poli tzv. „marxistické filosofie“ jen málokdo vzbudil širší pozornost; v Praze Karel Kosík nebo Jindřich Zelený, v Brně určitě předčasně zesnulý Josef Bartoš.

Výuka dějin filosofie respektovala výklad prezentovaný překladem sovětské učebnice. *Přinejmenším půl druhého desetiletí po únorovém převratu z roku 1948 důležitější než samotná filosofémata bylo jejich začlenění do sociálně-ekonomických souvislostí*. Možné podněty z tzv. analytické varianty filosofování u nás viditelné kořeny nezapustily. Je asi dnes bez komentáře, že součástí absolutoria jakéhokoliv vysokoškolského oboru byla později souborná zkouška z marxismu.

Po únoru 1948 se prakticky veškerý život orientoval na „Sovětský svaz – náš vzor!“, nějaké konfrontace se „západní“ kulturou (včetně té filosofické) byly tolerovány spíše jen jako její kritika, s maximálním omezením jiných kontaktů.

⁸ Do Brna mohl z Olomouce zajíždět předtím nemálo kritizovaný prof. J. L. Fischer.

⁹ J. Locke, *Esej o lidském rozumu*, Praha: Svoboda 1984.

¹⁰ *Filosofii dějin k dějinám filosofie*, Brno: Masarykova univerzita 1992.

¹¹ Přispěl jsem do sborníku na jeho počest: *Mistr dialogu Milan Machovec. Sborník k nedožitým osmdesátinám českého filozofa*, Praha: Akropolis 2005, ²2006.

¹² Díky jeho iniciativě mohl vyjít anonymně mnou krácený a přeložený Lockův *Esej* (1984).

Samozřejmě že tehdy každý závan novoty vedl k nepřehlédnutelné vlně vzrušení nad možností aspoň slovně se trochu osvobodit od „katechismu“ marxismu-leninismu, ať už to bylo (nesrovnatelně méně) dílem György Lukácase, nebo (velmi silně) Rogerem Garaudym. Po vydání českého překladu Garaudyho *Perspektiv člověka*¹³ jako kdyby se roztrhl pytel s možnými stoupenci viditelně „antropologického“ převleku „marxistických“ debat, na rozdíl od tehdejších tzv. „scientistů“ (zaměstnaných tehdejší „dialektikou přírody“). V Brně se tehdy mezi filozofy ujal také myšlenky francouzských strukturalistů a postmodernistů, a to okatě přímo během roku 1968. Navíc byla artikulována výzva k obnovení původního názvu univerzity, s 20 let uměle tabuizovaným jménem Masarykovým (Lubomír Nový). Z toho všeho zbyly po začátku „normalizace“ jen trosky. Osobně, publikačně, pedagogicky. Na dalších dvacet let.

5. Perspektivy možného vidění souvislostí (1948–1989)

Každá generace má odlišný zorný úhel vnímání reality. Ke svým zkušenostem má své specifické podmínky. Dějiny člověka důrazem na práci jako fenomén „polidštění člověka“ byly odděleny ostrým předělem od ostatních forem života. Miniaturizace byla v počátcích... Centrální plánování spolu s omezením tržní sféry na Radu vzájemné hospodářské pomoci vedly stále a opakovaně k různým disproporcím, s nedostatečným využitím tradičně slušné kvalifikace. Po celou sledovanou dobu se udržovala navenek nemálo optimistická představa, že „zítra nám bude patřit celý svět“. „Normalizační“ režim pak začal fungovat bez rozpaků bez jakýchkoliv idejí, a taky již sebevědomě bez občanů. Obyvatelé státu zůstali prakticky skoro všichni na úrovni setrvalého koloběhu živoření, skoro zcela bez výrazných boháčů a viditelně lidí bez prostředků. Televizní zábavu ještě dokázal doplnit biograf a do jisté míry i tělocvična. Totální sekularizace společnosti zneumožňovala vnímat náboženské aktivity jako nějak aspoň trochu pozitivní hodnoty. Problematika životního prostředí vůbec nebyla prioritou. Byla považována za potenciálně nebezpečnou formu disentu.

V celém tom 40-letém mezidobí jako kdyby česká (a s ní slovenská) populace žila víceméně z podstaty; přitom s nepřehlédnutelným omezením zahraničních informačních zdrojů. *Případné vědomí o stále se zrychlujícím toku a závažnosti vědeckých a technických informací bylo uměle podvázáno.* Chyběly stimulující podmínky k rozvoji tak senzitivní oblasti, jakou je filosofie; tím spíše, měla-li být něčím „česká“ (nebo tehdy také „slovenská“).

6. Dvojklaná poznámka nejen na okraj, s adresnou otázkou

Máme za sebou celé jedno století, během něhož se věda svou náročnou matematizací (a omračující nenázorností) dostala zcela mimo chápání většiny lidí.

¹³ Praha: NPL 1965; o šest let později než originál.

Stala se „esoterickou“, jen pro „zasvěcence“. Časem se v ní objevilo nemálo nových nebo hraničních oborů, s předem neodhadnutelnými přesahy. Byla-li ještě v 19. století filosofie řazena do čela věd, pak na konci 20. století *většinu ontologických a gnoseologických otázek adekvátněji podávají a zodpovídají speciální vědní obory*, přitom s průběžnými pokusy o falzifikaci stávajících poznatků. *Jsou dynamické, jako samotná realita.*

Na druhé straně (kupodivu?) kolem nás bují rozmanitá pseudoalternativní „řešení“ navzdory vědě, anebo rádoby nad jejími možnostmi, honosící se tím, že jsou mimo „zkorumpovaný mainstream vědy“. Tyto aktivity jsou běžné jak v militantních náboženských sektách, tak mezi zapálenými jedinci, kteří si takto často obnovují životní rovnováhu.

Nutně tu stojí najednou před námi otázka, zda ještě něco máme k dispozici jako možný předmět filosofie, nemá-li jím být *odvozená popularizace vědy, anebo obrana racionality před fikcemi*. Zda tu filosofovi zbývá víc než onen kdysi legendární – a možná znovu se nabízející – „obrat ke člověku“...?

7. Co se „filosofováním“ zrcadlilo nejdřív a co se jím možná zrcadlí stále

Ta původní „moudrost“ pomalu vznikala spíše v závěsu za jistou již předtím vzniklou tradicí náboženskou. Mohla se zabývat problémy, které nutně nebyly palčivé pro existenciální podloží víry. Filosofie v té podobě, v jaké se pak tradovala dvě a půl tisíciletí, mohla se nejdřív rozvíjet výlučně spekulací o možné povaze objektů (takto od milétské školy až po Husserla). Teprve těsně před koncem 19. století se začala hroutit naivní představa o hmotě se zcela neznámou strukturou (i vlastnostmi). Ještě v polovině 20. století se mohla problematika života vážně prezentovat jako výlučně mystické „tajemství“. Před pouhými 60 lety pořád bylo možné věřit, že lidem zůstane provždy skryto, jak vypadá odvrácená strana Měsíce. První počítače, vzniklé ještě během 2. světové války, byly úctyhodně masivní aparatury, které „jenom počítaly“.

Ještě po 2. světové válce tu bylo dost otázek, pro něž zatím neexistovaly přiměřeně vědecké odpovědi. Pořád ještě bylo možné nějak navázat třeba na Husserla nebo na Bergsona. A ovšem, v konfrontaci s ničivou bezohledností provázející tu strašnou válku, mohl se třeba zrodit jak existencialismus, anebo mohl se jevit spásonosně – svou nakažlivou kasuistikou – také do střední Evropy na bodácích importovaný marxismus. Oba zmíněné směry (i když z odlišných pozic) znamenaly zároveň světonázorová řešení, která se již plně obešla bez opory o transcendentno, marxismus přímo s despektem, že náboženství je „opiem lidu“.¹⁴

¹⁴ Od konce 60. let mohl najít (i když spíše výjimečně) jistou odezvu – možná jen jako tušená „nálada“ – „postmodernismus“. Jde o termín, jehož obsah se v mezičase zcela vytratil.

8. Nastala jen změna kulis?

Až příliš dlouho zůstával ten jakoby „náš“ svět *celkově statický, do rozmanitých koloběhů uzavřený a v historické perspektivě představitelně mladý*. Ještě roku 1802 počítá s možností „přirozené teologie“ William Paley (1743–1805). Zhruba s počátkem 19. století vzniká embryologie a objevují se první systematické práce zoologické. Díky Darwinovi – teprve před 150 lety! – byla konečně nastolena do světa přírody *evoluce nejen jako hypotéza, ale již jako fakt*. Roku 1897 byl jako první subatomická částice objeven elektron (Thomson). A již roku 1905 se objevila přízračná rovnice $E = m \cdot c^2$ (Einstein). O pouhých 40 let později byl podán hrůzný důkaz platnosti té zvláštní ekvivalence mezi hmotností a nesmírnou energií, kterou bylo možno uvolnit; nejdřív v atomové bombě.

Snadno uniklo širší pozornosti, že bylo znovuobjeveno DNA (Avery, 1943 až 1944). Ještě po objevení struktury DNA (1953) se pochopitelně moc nevědělo o procesech, k nimž při dekodování matrice života dochází. Muselo být konečně zřejmé, že zázrak života na naší Zemi začal již před fanerozoickým obdobím. Překvapivě bylo odhaleno reliktní záření, a to jako teprve dodatečně ověřená „hmatatelná“ stopa po následcích „velkého třesku“.

Prvních 20 let tzv. studené války bylo zároveň dobou závodů nejen ve zbrojení, ale v tomto rámci zvláště v raketové technice. Člověk stanul dokonce již také na Měsíci! Již v půli 60. let byl zformulován – empirický – Mooreův „zákon, slibující zcela neuvěřitelný pokrok jak v počítačové technice, tak v nepředstavitelném jejím zlevňování. Ruku v ruce s těmito zjevnými pokroky docházelo rovněž nemálo rychle k miniaturizaci celé řady procesů přímo v aplikační sféře, zvláště nápadně v medicíně (dokonce s možností některých operací na dálku, usměrňovaných počítačem).

Pokud za Darwinova života ještě nebyly k dispozici žádné doklady o zprostředkujících člancích mezi postulovanými předky dnešních hominidů, od konce první čtvrtiny 20. století se začaly objevovat první nálezy možných předků člověka. Přibývalo jich, někdy celé desítky koster, i s relevantními údaji o kapacitě mozku v datovaném období. Nebylo již možno pochybovat o tom, že člověk není plodem jednorázového tvůrčího aktu.

9. Nechtěl bych jen „splakat nad výdělkem“!

Nejedno shora zmíněné téma bylo dříve pojednáváno výlučně „filosoficky“. Je zřejmé, že tam, *kde předmětný „terén“ byl již jednou obsazen vědecky, čistě „filosofická spekulace“ ztrácí přijatelný smysl*. Ta původní a většinou jen spekulativní filosofie bytí i poznání na své cestě v čase směrem k dnešku postupně ztrácela další a další obory své původní působnosti. Přitom ještě na počátku 20. století mohla nezávazně dumat jak o možné struktuře hmoty, tak o vzniku

či složení našeho vesmíru. Ani představy o životě neměly přiměřenou pozitivní oporu o verifikované poznatky.¹⁵

Přírodní vědy odňaly filosofii totálně nejen zkoumání světa, ale od druhé půle 20. století stále dramatičtěji také většinu toho, co se týkalo noetiky a psychologie člověka („dušezpyt“?). Nelze-li přímo vyčíst z makrokosmu a mikrokosmu žádný přímo či sekundárně odvoditelný smysl, pak možná zrovna zde je to rozpačité s různou intenzitou přeorávané pole pro další – a možná pořád „filosofickou“ – reflexi. Neboť „smysl“ je visačka, kterou vždy znovu z hlediska svého časoprostoru lidé udělují jak svému životu, tak jeho „jevišti“. Vždy nějak s ohledem na zkušenosti a poznatky vlastního „matečného“ prostředí. A vždycky je to verbalizovaný výraz vlastních osobních nejistot, pojatých ovšem jako svého druhu „jistoty“.

Jako kdyby takto zůstávala „filosofie“ zachována *sféra sémantické analýzy jazyka a etika* (také s variantami, jakými jsou „objektově“ praktická morálka politiky nebo podnikání).

Zbývá jedna otázka přímo „do prance“, jak se říká. Byla už v minulosti „česká filosofie“ něčím specifická? Čím? (Kromě zprvu výrazně pocíťované odvozenosti od zahraničních vzorů, samozřejmě.) Při rostoucí globalizaci lze jen stěží přehlédnout *adresné výzvy do konkrétního podhoubí české sociálně-kulturní reality*. Tímto apelem by zřejmě mohla být nadále inspirativní a plodná.

Práce brněnské Katedry dějin filosofie nacházela během posledního víc jak půl století v důrazu na „domácí“ filosofickou produkci nemalou pozitivní záminku k tomu, aby zrovna v dogmatických časech její pracovníci vydupali docela slušně vytyčenou cestu z tehdy ještě nezmapované minulosti po sám konec 20. století. Teď by to chtělo víc než jen šťastně zformulovat plodnou problematiku směrem vpřed.

Bez kořenů se ovšem stěží cokoli smysluplného vytyčuje do budoucna. *Je tu ale klima k tomu, aby od kořenů vzešla míza do větví?* Specifika českého prostředí je nejméně půl druhého století v tom, že kromě obecných „filosofických“ otázek k tvorbě světového názoru tu vždy byl až „okatý“ zájem o člověka a jeho žádoucí postoje k životu, zvláště adresně k životu „doma“. Je to „dost“?

¹⁵ Bergsonova kniha *Dvojí pramen mravnosti a náboženství* (př. Václav Černý, Praha: Jan Laichter 1936; LFK č. 16) s důrazem na pascalovský „esprit de finesse“, vytčený v předmluvě Janem Patočkou, je možná jedinečným pokusem a příkladem toho, s čím všim nemusel mít ještě žádné problémy filosof před 2. světovou válkou.

A LIVE SOURCE OF THE “CZECH PHILOSOPHICAL REFLECTION”?

This contribution tries to show that it is not easy to present something as a “philosophical dimension”, to say nothing about its “national specificity”. For the young, philosophy seems to be like a “serpent from the Paradise”. The author remembers the late 1940s at the Philosophical Faculty of Charles University and, in three short chapters (3–5), concisely annotates the following decennia in the field. The last third of the 20th century can be characterized as a steep increase in scientific knowledge where the majority of ontological and epistemological questions were better answered scientifically than it had been the case with philosophy of all the preceding periods. It may be a contemporary problem to find something like a “key” (not only a “cue”) for one’s own life, something what has been called “wisdom”, or a “guide in life”. The miracle of life started a rather long time before the so-called Phanerozoicum. Mere speculations about life and the meaning of the Universe do not lead anywhere as such. On the other hand, ethics and the analysis of language can still be useful as “philosophy”. The Czech intellectual tradition has always conserved a deep interest in an interpretation of the social and cultural reality of the country. The Department of Philosophy at the Masaryk University has seen it as an exhortation to evaluate this trend for more than half a century. Philosophically, is it enough?